

Мастацкае асэнсаванне прыроды ў беларускай і нямецкай ваеннай прозе

Т.С. САКОВІЧ

У артыкуле аналізуецца мастацкае ўвасабленне прыроды ў беларускай і нямецкай ваеннай прозе. Асабліва ўвага надаецца творчасці пісьменнікаў Івана Навуменкі і Генрыху Бёля, у творах якіх адзінае аўтарскае бачанне праблемы «чалавек-прырода» раскрываецца найбольш дэталёва і пераканаўча.

Ключавыя словы: літаратура, прырода, вайна, чалавек, вораг, дрэва, сасна, колер, храм.

This article analyzes the theme of nature and its artistic realization in the Belarusian and German war prose. Special attention is paid to Ivan Naumenko's and Heinrich Böll's works in which the authors' common vision of a "person - nature" problem is revealed in details.

Keywords: literature, nature, war, person, enemy, tree, pine, color, temple

Вядомы мастак, вучоны, пісьменнік Леанарда да Вінчы, разважаючы аб адзінстве чалавека з навакольным светам, заўважыў, што для многіх з нас прырода ёсць не што іншае, як проста дровы, вугаль, руда або пейзаж. Але для не меншай колькасці людзей прырода – гэта асяроддзе, з якога вырастаюць усе агульначалавечыя каштоўнасці, у тым ліку адданасць сваёй сям'і і Радзіме. Вышэйпералічанае знаходзіць сваё адлюстраванне ў асобе і творчасці нямецкіх і савецкіх пісьменнікаў-франтавікоў, якія ў гады Вялікай Айчыннай вайны былі вымушаны ваяваць адзін супраць аднаго, забіваць сабе падобных.

У адным з інтэрв'ю пісьменніка Данііла Граніна спыталі аб яго адносінах да немцаў, у мінулым заклітым ворагам. «У мяне не было да іх нянавісці. Нянавісцю нельга жыць. Але, як вы разумееце, я ж таксама забіваў. Да вайны немагчыма падыходзіць са звычайнымі меркамі – на перадавой аб гуманізме не разважаюць. Але, прызнаюся, мяне ўразіла, калі адна школьніца мяне спытала: «Колькі чалавек вы забілі?» Але не «немцаў», а «чалавек»! Разумеце, мы не думалі, што забіваем людзей, для нас яны былі проста «ворагі». Але тым не менш...», – скончыў шматкроп'ем пісьменнік [1].

У 2013 годзе ў Германіі падчас інтэрв'ю для адной каталіцкай тэлеперадачы былога салдата Вермахта, удзельніка баявых дзеянняў у Сталінградзе Карла Оляка спыталі пра рускіх, пра тое, што гэта былі за людзі. «Я пазнаёміўся з рускімі падчас наступу, адступлення, калі рускія давалі нам ежу, і потым пазней, калі я быў у палоне. Але пра рускіх салдат мы ніколі не разважалі. Да тэмы, як рускія ўяўляліся па сродках прапаганды ў Германіі, я магу толькі сказаць яшчэ гісторыю, якую перажыла мая жонка ў канцы вайны. Калі рускія ўвайшлі ў Дрэздэн, чатырохгадовая дзяўчынка выглядала з акна дома і крычала: «Глядзі, мама, гэта ж таксама людзі, а я думала, што будуць рускія» [2]. Асабіста я хачу сказаць, што не маю нянавісці ці дрэнных пануццяў у адносінах да рускіх. Іх салдаты хацелі ваяваць на гэтай вайне, напэўна, столькі ж мала, як і мы». В.А. Каваленка ў кнізе «Общность судеб и сердец» асаблівае значэнне надае маральнаму аспекту дзеянняў чалавека на вайне: «Яшчэ складаней трагічная сітуацыя, калі трэба забіваць не нейкага зверпадобнага прыхільніка фашызму, а нейкага аблудніка і слабовольнага хлюпіка, які выпадкова патрапіў у залежнасць ад ворага» [3, с. 38].

Падрабязна аналізуючы творчасць нямецкага і беларускага пісьменнікаў Генрыху Бёля і Івана Навуменкі, неаднаразова знаходзіш мастацкае ўвасабленне слоў Граніна і Оляка. Адсутнасць нянавісці адзін да аднаго, дзікая агіда да вайны і ўсведамленне яе бессэнсоўнасці выяўляецца ў герояў апавяданняў у той момант, калі яны ў думках звяртаюцца да прыроды, лесу, паветра, вады, кветак, птушак. Варта толькі ўбачыць злоснаму сэрцу ў небе мірны палёт чайкі («Мой сумны твар», Генрых Бёль) і прыслухацца да шуму саснолага бору («Сасна пры дарозе», Іван Навуменка), як яно ў імгненне вяртае сэнс жыцця. Абодва мастакі слова ствараюць у чытача адчуванне непадзельнага свету, адзінага для двух народаў.

Невялікі аповяд Івана Навуменкі «Дзяцел», упершыню апублікаваны ў 2013 г., стварае нябачную сувязь чалавека і прыроды, абуджае ў ім пачуцці суперажывання, любові да ўсяго жывога. Адночы ў лесе, сочачы за птушкамі, аўтар заўважыў дзятла, які зваліўся з вышыні на зямлю. Птушка перад чалавекам была зусім безабаронная, але, зірнуўшы ў яе вочы, аўтар раптам адчуў велізарнае жаданне гэтага маленькага стварэння жыць. Ён забраў дзятла да сябе, а праз некалькі дзён птушка ізноў ўзмахнула крыламі ў неба. І толькі адно пытанне не давала спакою аўтару: «Чаму, – разважаў я, – дзяцел не есць звычайных казюрак, якіх у лесе поўна, асабліва ў летні час, і здабывае іх, дзяўбучы старадрэвіну, трацячы на гэта многа часу і сіл? Хто на яго ўсклаў гэты цяжкі абавязак?» [4, с. 646]. Напэўна, сама прырода пасылае нам адказ: чалавек павінен прайсці праз неймаверныя выпрабаванні, каб нарэшце здабыць сабе доўгачаканы спакой і шчасце. Нярэдка жыццё сутыкае людзей і пралівае іх кроў толькі для таго, каб кожны з нас навучыўся паважаць існаванне іншых, суперажываць і прыходзіць у патрэбны момант на дапамогу.

Гэтую думку працягвае Генрых Бель у сваім апавяданні «Мой сумны твар». Аблічча аўтара сумнае ад таго, што ён не хоча падпарадкоўвацца новаму бяссэнсоўнаму закону аб «шчаслівым твары», які прымушае кожнага грамадзяніна краіны адлюстроўваць шчасце на твары, нават калі яго няма. За невыкананне закона «парушальнік» праводзіць наступныя дзесяць гадоў свайго жыцця ў турме. Аднак бэлеўскага героя прысуд ужо не палюхае, паколькі роўна пяць гадоў таму яго арыштавалі за шчаслівы твар у той час, калі краіне было загадана насіць жалобу па гадавіне смерці вярхоўнага кіраўніка.

У аповедзе Генрых Бель выкарыстоўвае прыём мастацкага кантрасту, супрацьпастаўляе свабодны палёт марскіх чаек у небе паднявольнаму існаванню чалавека на зямлі, вымушанаму па чужому загаду насіць маску шчасця. І зноў прырода, а разам з ёй і пачуццё простага сапраўднага шчасця, захоплівае на гэты раз ужо бэлеўскага героя – нямецкага салдата Вермахта. Калі б яму прапанавалі загадаць жаданне, то ў гэтую хвіліну ён жакадаў бы не вайны і абяцанага сусветнага панавання, а толькі «хлеба, я скарміў бы яго чайкам, я кідаў бы крошкі і белымі кропкамі вызначаў кірунак бязладных палётаў птушак. Мне хацелася, кідаючы кавалчкі хлеба, разбураць пранізлівае спляценне бязладных палётаў, урывацца ў яго, як у клубок нітак. Але я быў галодны, як гэтыя птушкі, вельмі стомлены, але шчаслівы, нягледзячы на свой смутак: добра было стаяць тут, засунуўшы рукі ў кішэні, глядзець на чаек і ўпівацца сумам» [5, с. 535].

Важна адзначыць адну асаблівасць, якая шмат у чым аб'ядноўвае нямецкія і савецкія творы, – гэта нярэдка адсутнасць дакладнага апісання твара праціўніка. На шматлікіх старонках апавяданняў і раманаў твары проста не адрозніць – усюды то ўзнікаюць, то знікаюць нейкія «сілуэты, бегюць фігуры, галовы ў касках, разарваныя жываты, складзеныя штабелямі трупы» [6, с. 7]. Але аўтары, за рэдкім выключэннем, даюць паўнаватраснае апісанне твара суперніка – такое маральнае выпрабаванне здаецца для многіх салдат практычна непераадольным. Сапраўды, пакуль вораг безаблічны і непрадказальны (падобна прыродзе дзесьці грукі ўдалечыні), з ім можна ваяваць. Аднак асабісты кантакт імгненна нараджае невыносныя маральныя выпрабаванні. Згадаем аповесць Васіля Быкава «У тумане». Тут ледзь праступаюць з-за туману твары, якія прыводзяць да сапраўднай безвыходнасці. Партызанскі цэнтр прыгаворвае здрадніка да смерці і пасылае байца выканаць прысуд. Калі патэнцыйны выканаўца выяўляе, што здраднік не проста яго аднавясковец, але стары знаёмы яшчэ з даваенных гадоў, ён не толькі не сумняваецца ў тым, што прысуджаны сапраўды здрадзіў Радзіме, але адчувае да яго ўсплёск нечаканай нянавісці. Больш за ўсё сам прысуджаны разумее, што будзе расстраляны. Абсурднасць сітуацыі заключаецца ў тым, што з-за боязі асабістага кантакту, гутаркі «з вока на вока», выканаўца памылкова прымае свайго былога таварыша за здрадніка, якога гітлераўскі следчы проста адпусціў з пэўным намерам.

Падобныя маральныя выпрабаванні, дзе ворагі сутыкаюцца твар у твар, у Генрыха Беля і Івана Навуменкі не дамінуюць у творах, аднак, дзякуючы мастацкім дэталям знешняй прыроды, безаблічныя героі нібы выходзяць з туманнай імглы, асвятляючы свой сапраўдны твар і ўнутраны гуманістычны пачатак.

Навуменкаўская сасна ў трылогіі «Сасна пры дарозе» становіцца адзіным прадметам захаплення як для беларускіх персанажаў, так і для нямецкіх. Магчыма, для адных герояў дрэва становіцца сімвалам хрысціянскага храма, святога месца, дзе кожны чалавек, пераступіўшы парог, адчувае асабліваю хатнюю цеплыню, спакой і абарону ад зла. У першай частцы рамана «Сасна пры дарозе» дрэва, нібы храм, дае магчымасць чалавеку зразумець тыя ідэі, паняцці, рэлігійныя ўяўленні, нормы і каштоўнасці, якія напаяняюць сэнсам усе яго думкі і ўчынкі ў рэлігійнай, прыроднай і сацыяльнай сферах. У іншых сасна магла проста выклікаць пачуццё прыгожага і вечнага. «Ці чулі вы, як шуміць вецер у соснах? У ціхае надвор'е няма лесу больш спакойнага, важна-ўрачыстага, чым сасновы бор. У ім забываеш пра мітусню, клопаты, аб дробязях жыцця, душа як бы зліваецца з бясконцасцю сусвету» [7, с. 520].

На працягу доўгай чалавечай гісторыі рэлігія неаднаразова падвяргалася знішчэнню. У выніку на яе месцы ўзнікала новая вера, і людзі былі вымушаны падпарадкоўвацца новым рэлігійным каштоўнасцям. «Храм» пісьменніка спрабавагі разбурыць двойчы, але з кожнай спробай нейкая невядомая сіла прымушала апускаць сякеры і пілы іх уладальнікаў.

У першы раз гэта быў Міцін бацька, які разумеў, што, хоць яму і было ўласціва пачуццё духоўнага, адчуванне страху халоднай і галоднай смерці стане нашмат мацней, кагі ён не ссячэ дрэва. Міця нават уявіць сабе не мог, якімі будуць без сасны пераезд, будка і поле. Яны стануць незнаёмымі, зусім не такімі, якімі ён прывык іх бачыць. Але ў той жа вечар бацька ласкавым голасам сказаў: «А сасна хай стаіць. Думаеш, я хацеў губіць яе? Моцная яна, як раз у сіле. Да мяне стаяла, няхай стаіць і пасля мяне» [7, с. 198]. У другі раз унтэр-афіцэр Лібке загадаў спілаваць сасну. У той дзень над «храмам» быў ясны летні поўдзень, у блакітным небе плылі ледзь прыкметныя аблогі. Два нямецкія сапдаты, узяўшы інструменты, адправіліся пад сасну. Патаптаўшыся каля дрэва некалькі хвілін, ні адзін з іх так і не ўзяўся за сякеру. «Не хочацца мне знішчаць сасну», – сказаў Венігер, седзячы пад дрэвам і атрымліваючы асаподу ад яе чароўнай магутнасці і прыгажосці.

Праз гэтыя дзве гісторыі аўтар падкрэслівае адзінства духоўных каштоўнасцей паміж народамі, якія былі вымушаны ў час вайны стаць заклітымі ворагамі. І савецкі сапдат, і нямецкі аднолькава добра адчуваюць сябе ў ценю пад сасной, аднолькавыя думкі аб прыгажосці, дабрыві і любові выносяць іх далёка ад пыльных ваенных дарог і знішчаюць ўсялякі страх перад смерцю і адзінотай. Вядома, сярод сапдат Вермахта была вялікая колькасць сапраўдных фашыстаў, але было і шмат тых (нават гэтых была большасць), хто праклінаў кожны дзень вайны і таксама праклінаў сябе за тое, што не мог яе спыніць.

У аповедзе К. Чорнага «Вялікае сэрца», падобна навуменкаўскай сасне, стаіць стогодывы дуб, які перашкаджае немцам аглядаць наваколле, але знішчыць яго яны ніяк не могуць. У рамане М. Лынькова «Векапомныя дні» вялікая ўраджайная груша становіцца сімвалам вечнай прыгажосці і шчодрасці роднай зямлі.

Семантыка станоўчага пачатку ў чалавеку выяўляецца ў аўтараў таксама з дапамогай сімвалікі колеру. Для Навуменкі і Бёля аднолькава прыемным з'яўляецца зялёны колер – колер маладосці, жыцця і здароўя. Дзіўна, як у трылогіі «Сасна пры дарозе» аўтар надае зялёнае адценне практычна ўсяму, што акружае яго персанажа ў побыце. Зялёная вуліца, зялёны шум, зялёны домік, зялёныя палі, зялёная зямля ў раманах Навуменкі нібы перафарбоўваюць звычайныя прадметы ў свой колер: запаленыя зялёныя вагоны, зялёны брызент, зялёны халат, зялёная блузка, зялёныя аканіцы, зялёны цыферблат, зялёныя агеньчыкі, зеленаватыя вочы. Падобная каляровая тэндэнцыя прасочваецца не толькі ў трылогіі Навуменкі, але і ў больш ранніх яго творах. У Бёля цікавым становіцца той факт, што выбар зялёнага колеру абумоўліваецца стварэннем у першую чаргу жаночых вобразаў. У рамане «Жанчыны на беразе Рэйна» новаспечаны дэмакрат Вублер каментуе вячэрні ўбор галоўнай гераіні Евы Плінт: «Між іншым, чырвоная сукенка, у якой вы былі ў Кюстэрмана, вам не падыходзіць, чырвоная – колер пераборлівы. Вам пайшоў бы светла-зялёны, а да яго маргарытка з горнага крышталью ...» [9, с. 74]. Аўтар падкрэслівае асабліваю значнасць зялёнага колеру, які ў прыродзе мае галоўнае значэнне і заключае ў сабе жыццё, вясну, красаванне, юнацтва не толькі чалавечага цела, але і душы.

У раскрыцці жаночых вобразаў асаблівае гучанне набывае і серабрысты колер у эпізодзе, звязаным з Эдыт – гераніяй рамана Г. Бёля «Більярд а палове дзесятай»: «... і твар яе быў мокры ад цёплага дажджу, серабрыстыя кроплі пабліскавалі на яе бялявых валасах. Твар Эдыт дыхаў, а разам з ім падымалася і апускалася карона з серабрыстых кропель ...» [10, с. 284]. Серабрысты – знак жаночага пачатку, яднання з прыродай. У Навуменкі ў рамана-трылогіі серабрысты колер таксама мае сваё прызначэнне. Серабрыстымі фарбамі, якія сімвалізуюць тое ж яднанне з прыродай і чысцінёй, прасякнута літаральна кожнае апісанне начнога пейзажу: «Над галавой –высокае неба, і зоркі на ім як незлічоныя серабрыстыя іскрынікі»; «суцэльным серабрыстым поясам цягнецца па небе Млечны Шлях»; «Узыходзіць месяц, круглы, серабрысты, лье таямнічае святло на сады ...» [11, с. 138].

Такім чынам, аналізуючы старонкі ваенных твораў беларускіх і нямецкіх пісьменнікаў, абавязкова адчуваеш прысутнасць прыроднага (а нярэдка чароўнага, духоўнага) элементу (цэласнага, як сасна альбо чайка, і частковага – адцення зялёнага, серабрыстага і інш.), што сімвалізуе свет, супакой і гармонію душы і цела. Сасну і дуб маглі б і ссекчы, аднак праз нейкі час на гэтым самым месцы зноў вырастуць дрэвы, якія зноў будуць радаваць і даваць надзею наступным пакаленням. У небе будуць заўсёды лётаць чайкі, а ў лесе будзе заўсёды чутны стук занепакоенага дзятла, які упарта і самааддана дзяўбе драўляную кару, каб пракарміць сябе і сваіх дзяцей. Абодва аўтары робяць акцэнт на тым, што і чалавек (няхай гэта будзе немец ці рускі) ёсць не што іншае як тварэнне прыроды, а таму ў кожным з нас закладзена здольнасць да перараджэння пачуцця помсты і нянавісці ў спачуванне і міласэрнасць. У моманты адзінства з прыродай у бёлеўскіх і навуменкаўскіх персанажаў адчуванне варожасці і нянавісці да сябе падобных на імгненне раствараецца, і яны пачынаюць адчуваць сябе часткай вялізнага адзінага свету, пад зялёным ценем якога аднолькава добра і спакойна і рускаму, і немцу. Таму так асабліва сумна і трывожна бёлеўскаму салдату, што не ў стане адрадіць пачуццё прыгожага ў счарсцвельх і жорсткіх сэрцах сваіх начальнікаў, таму так асабліва радасна навуменкаўскаму салдату, бо прыродная сіла і прыгажосць роднай зямлі з кожным днём набліжае яго да доўгачаканага Дня Перамогі.

Літаратура

1. В окопах атеистов нет // Российская газета – Неделя [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа : <http://www.rg.ru/2012/11/27/granin.html>. – Дата доступа : 12.01.2014.
2. Интервью с бывшим солдатом Вермахта (аудио) // YouTube [Электронный ресурс]. – 2013. – Режим доступа : <http://www.youtube.com/watch?v=5QCYWGCy5BQ>. – Дата доступа : 18.11.2013.
3. Коваленко, В.А. Общность судеб и сердец: Белорус. проза о Великой Отеч. войне в контексте рус. и др. лит. / В.А. Коваленко. – Мінск : Наука и техника, 1985. – 352 с.
4. Навуменка, І.Я. Дзяцел / І.Я. Навуменка // Збор твораў : у 10 т. / рэдкап. : С.С. Лаўшук. (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Маст. літ., 2013. – Т. 2 : Апавяданні, 1974-2006 / А.В. Спрычан [і інш.]. – 2013. – С. 646.
5. Бёлль, Г. Мое грустное лицо / Г. Бёлль // Собрание сочинений : в 5 т. / редкол. : А.В. Карельский (гл. ред.) [и др.]. – М.: Худож. лит., 1989. – Т. 1 : Романы; Повесть; Рассказы; Эссе. 1947–1954 / И. Солодунина [и др.]. – 1989. – С. 535.
6. Война / Krieg: 1941–1945. Произведения русских и немецких писателей / сост. Ю. Архипова, В. Кочетова. – М. : ПРОЗАиК, 2012. – 688 с.
7. Науменко, И. Сосна при дороге. Ветер в соснах / И. Науменко. – М. : Советский писатель, 1975. – 640 с.
8. Бёлль, Г. Женщины на берегу Рейна / Г. Бёлль. – М. : Междунар. Отношения, 1989. – 176 с.
9. Бёлль, Г. Избранное: сборник / Г. Бёлль. – М. : Радуга, 1988. – 656 с.
10. Науменко, И.Я. Сосна при дороге; Ветер в соснах: Романы / И.Я. Науменко. – М. : Известия, 1971. – 687 с.